

Fra vogge til grav

av

Paul Tengesdal

Her kan du lese om de store hendelsene i menneskelivet i Bjerkreim – fødsel, ekteskap og død. Du leser om skikkene fra utgamle tider og fram til 1960 tallet. Fra da av ble det endringer på mangt i leveforholdet og skikkene som endret seg. Denne artikkelen er basert på skriftlige kilder, intervju og egne opplevelser.

Torvald Austrumdal, skrevet omkring 1930:

SVANGESKAP, FØDSEL OG DÅP

Det er naudsynt når ein skal fortelja om dei einskilde hendinger i eit mannliv – fødsel, ekteskap og død – å sjå desse i lys av dei skikker som nedigjennom tidene har laga seg om desse, skikker som har si rot i utgamle tider, og som i mellomalder og kristendom ikkje har makta å omskape anna enn litt i ytterflata. Det er slik at når menneske ikkje har kjennskap til ein eller annen hendelse her i livet, så tyder dei det ut i frå det mystiske. Skal ein derfor forstå desse skikker, lyt ein sette seg litt inn i eldre tiders tenkemåte og livssyn. I samsvar med den primitive livsoppfattning er heile naturen liksom levande. I alle ting er det krefter – magter, og ved personifisering av desse vart det ei heil mengd med skapningar, som anten var gode og ville mennesket vel, eller var vonde og ville ødelegge. Det var derfor om å gjera for mennesket å halda seg til venns med dei gode makter – særleg ved å gjeve dei offer – for ved deres hjelp å vinne over det vonde.

Når ei kone gjekk med barn, hadde ho så mange ting å ta seg i vare for, om det skulle gå henne og barnet vel, at det måtte røyna stygt på minnet å hugsa alle. Her skal me bare nevne nokre einskilde ting som er velkjent i Bjerkreim. Ho måtte ikkje stige over ei «trodskål» (terskel) som det var hogge i med øks, for da fekk barnet «dørhogg», og ikkje måtte ho vera tilstade når dei slakta, for skvatt det blod på henne, fekk barnet raude føflekker.

For å lette fødselen var det mange underlege ting som hjelp, frå gniding med bjørnelabb til inntak av avkok av harebein.

Jordmødre i eldre tid var ei eller anna kone i grannelaget, som ved sjølvopplæring hadde sett seg inn i desse ting meir enn dei fleste andre. Ho vart da henta når dei venta smått. Ellers var dei fleste koner såpass inni fødselhjelp at dei, om det kneip, kunne væra jordmor. Ellers var det vis at fleire koner var tilstades, dei trongs til hjelp med vaking over barselkona og barnet. For så snart barnet var fødd, var det ettertrakta av det vonde og av dei «hulde». I dryfte-troget for rensing av korn blei den nyfødde lagt, dette var ein hellig stad som vonde makter skydde. Sålenge barnet ikkje var døypt, var hedning, måtte ikkje elden slokna på eldstaden, og det måtte vera nokre tilstades som vaka, for ellers kunne barnet verta ombytt av huldrefolket. Slik ein bytting var lett kjennelig på det at han ikkje ville trivas. Som ei sær trygd for barnet, skulle det, sålenge det ikkje var kristna, legges

i «dryptrogjæ». Korn og brød var hellige ting, som den vonde skydde, og dryftetroget vart nytta til dryfting – rensing – av korn, og var såleis den tryggaste staden dei kunne legge den vesle hedningen. For å gjera staden enda tryggere la dei eldstålet attmed barnet til vern mot «dei hulde», og salmeboka også til vern mot det vonde.

Det var såleis stor vågnad med å ha barnet lenge heime før det vart døypt, og barna var derfor førte til dåpen så snart det let seg gjera. To - tri dagar gamle barn vart tidt førte til kyrkja for å døypast. At det var vågsamt å reisa den lange kyrkjevegen med så lite barn, fekk ikkje hjelpa. Når barnet var kristna, vart det lagt i vogge.

Når fødselen var vel overstått, samlast grannekonene og konene til nære slektninger seg hjå barselkona med «sengjamat». Frå gammelt av var dette gryngraut kokt i mjølk og med smør i. Konene kom gjerne på ein dag, så det vart eit heilt konelag. Dei smaka på sengjamat og vart bedne øl, for kvar velhalden mann brygde øl når han venta småfolk til huset.

Når barnet skulle få navn, gjekk ikkje dette på slump. Ættekjensla var sterk, og den enkelte hadde lite å seie utan i samhøve med ætta si. Derfor kalla dei opp, først besteforeldra, faren sine foreldre først og slik etter faste regler.

Før kristendomen fekk barnet navn ved at det vart aust vatn på det. Denne handlemåten gjekk så ved kristendomen over til dåpen. En skikk som er av heilt kristelig utspring er den, at barselkona ikkje fekk lov å gå til kyrkje før 40 dagar etter fødselen og ho slapp ikkje inn før presten ved ein tale hadde «rensa» henne (grunnet de moseiske rensings-lover). Skikken helt seg i Bjerkreim til slutten av 1800-tallet.

Dei som skulle stå fadder til barnet ved dåpen, skulle gi faddergaver. Dette var helst penger. Skikken med å gi faddergaver har vore i bruk lenge før kristendomen og holder seg enda.

TRULOVELSE, EKTESKAP OG BRYLLUP

Frå urgamle tider, før det var noko vidare samfunnsdanning, var det nok ikkje noko ekteskap etter vårt syn. I sagatida høyrer me om brudekjøp. Mannen kjøpte seg ei kone. Kjøpesummen var etter gjævskapen til brura. Det var ikkje spørsmål om brura var enig i denne handelen eller ikkje, men det vart teke strenge omsyn til ætt og folkeslag, og mannen hadde plikt på seg å vyrda kvinna han hadde kjøpt som kone. Men han hadde og stor makt over henne. Valget av ektefelle låg såleis i foreldra si makt, og var ved nedarva skikk og bruk så innlevd at det hente sjelden eller aldri at barna sette seg imot foreldrene i dette stykket, sjøl om hjarterøysta sa noko anna.

Den daglige omgangen mellom kvinne og mann var av folkeskikken sterkt avmålt. Det vart rekna for usømmelig om gut og jente ved dagslys synte at de tykte mun i einannen. I kvardagslaget som i gilde satt mennene og kvinnene på kvar sin stad i stova. I Bjerkreim har det til det siste vore vis at i gjestebud skulle mennene sitja først til bords, ja i kyrkja er det enda (1931) mannfolk- og kvinnesida, og skikken er strengt halden.

Kva tid skulle da dei unge treffes og lære einannen å kjenne? Å jau, dei var i lag i bryllup og julelag, og dessuten var det skikk å ta seg en kvil på heimvegen frå kyrkja. Slike kvile- og stoppestader var det på Fjermedalskleiva og i Stauravika i Svelalia. Her let dei hestane få kvila, og sjøl tok dei fram niste og forsynte seg. Det vanka øl, og da brennevinet vart kjent, også dram. Karane prøvde styrken og vart så moda at dei jamvel våga å skemta med jentene. Det kunne nok mange gonger gå vilt til når øl og brennevin hadde gjort det heitt i hovudet, og kniven satt ikkje i slike høve for fast i slira. Men det kunne også gå fint for seg i sommernatta med felelåt og svingom og med ungdomsmoro. Og var det ei høgtidspreik, ei smør- eller moltepreik på Bjerkreim, og tenarer og ungdom fekk ha hest, ja så galdt det om for karane å få jenta si med seg på hesteryggen.

Når gutten hadde fått ja av jenta og foreldra hadde samtykt, skulle det formelle frieriet gå for seg hjå jenta sine foreldre. Ei stund etter reformasjonen (1537) vart det fast at presten og 5 vitne

måtte være til stades ved festermålet (trulovelsen) om det skulle være gjeldande. 3 gonger skulle det lyses til ekteskap, og endelig skulle dei trulova la seg vidja sammen ved kyrkjedøra. Seinere var vidjinga flytt inn i kyrkja. I 1788 vart prestetrulovinga borttatt. I Bjerkreim vart festermålet kalla «vissøl», dei drakk vissøl.

Bryllupet vart mykje holdt ved jonsok tider, for da var dagene lange og mest ikkje natt, været var for det meste godt, og så var det hus under kvar busk, og det trongs, for det var mykje folk samla i dei gamle bryllupene.

14 dager før bryllupet reiste brud og brudgom rundt i kvar sitt grannelag og «ba te brødlau», og var det skyldfolk utanom grannelaget, måtte sjølv sagt dei og bedast. Dei som vart «bodne» sende med bedaren eit sauelår eller det vart henta seinare. Bryllupsgjestene hadde med seg «reitla», sendingskost. Dette var kling frå gamalt, men seinere lefse. Attåt «det klinte» hørte også eit dravle eller gomefat. Hjø grannane kunne og dei som heldt bryllup, henta den mjølka dei trong. Størrelsen på reitla var avmålt etter skyldskapen, og kunne være 30 til 40 lefser eller kling.

Til kvart bryllup var det ein kjøkemeister. På han kvilte styr og stell av bryllaupet. Han måtte ha kjennskap og vera heilt inni dei gamle skikkane og seremoniane, som gav det gamle bondebryllupet si høgtid og som er nedarva frå urgamle tider. Det var vanlig at bryllaupet stod hjå foreldra til brura.

Første bryllupsdagen kom gjestene saman. Dei som hadde lang veg var gjerne komne dagen før. Kjøkemeisteren tok mot gjestene med ølbollen og baud dei drikka, så vart dei bedne inn og sette til bords. Når alle var samla, lyste kjøkemeisteren bryllupsfred. Andre dagen var det kyrkjeferda. Hadde dei lang veg, og det er mange gardar i bygda som har fra 10 til 25 km til kyrkja, så måtte dei ta nokså tidlig ut, om dei skulle nå heim same dagen. I desse tider var det ikkje køyreveg nokon stad i bygda. Dei måtte ferdast på hesteryggen eller til fots. I bryllupet lånte dei saman så mange hester det var råd å få tak i. Dei som kom med hestane, hadde rett til å vera med i bryllupet ei stund. «Brurereiæ» var namngjeten; det var så mye ståk og styr. Dei skulle skræme vekk dei hulde som hadde slik hug på å ta brura. Derfor bruka dei og å skyte i bryllup.

Spelemannen gjekk føre med fela og spela «bruaslagje», brudeslått. Han spela brudeferda ut av brullaupstunet, og gjennom kvart tun, brudeferda drog på kyrkjeferd, ljoma fela og fortalte at nå kjem det eit brudefølge. Når brudefølget med spelemannen i brodden var komet attende i bryllupstunet, skulle spelemannen spela gjestene til bords.

Fra Ørsdalen måtte dei ro vatnet for å koma til kyrkja på Bjerkreim. Vi ser spelemannen sittende framme i båten, bak sit brudeparet, og i båten står ein skytter klar for salutt, nett slik det sikkert var når «brurereiæ» passerte strandgardane; Kalveskog, Lauperak, Dyrskog, Landsdal og Kleppali på vegen til Odlandstø.

BRYLLUPSKIKKER

Når brudeferda kom att frå kyrkja og bruda hadde stige av hesten, vart det tatt varsel for ekteskapet ho nett var kommet inn i. Ei skål øl som kjøkemeisteren kom med, skulle bruda tømme, og så kasta skåla over hustaket. Kom skåla ned på andre sida, var det eit godt merke, og kom ho ned på same sida, men vart stående, var det heller ikkje så verst, men kom skåla kvelvd ned på same sida, var det eit dårlig merke.

Av været på bryllupsdagen vart det og tatt førebud. «Rik er regnbrud, sæl er solbrud, vesal er vindbrud», seier ei gammel regle.

Etter maten tok dansen til att, og nå skulle alle dansa med brura. Dei eldre satt i stova med ølbollen. Det gjekk med soger om karstykke og mandomsverk og av og til skryt. Når det leid på natta og fleire ølboller var tømte, da hente det nok at fantord fauk mellom grannar som hadde eit eller anna utestående seg i mellom. Dette stevet har visselig vorte til i eit jule- eller bryllupslag med ølbollen:

*Du tar mæg inkje på bagjæ lasta,
he eg mæg kola eg kann meg vaska.
Eg kann meg vaska, eg kann meg två,
så kann du slikka mæg ittepå.* Fritt oversatt: Du behøver ikkje slenge dritt om meg!
har eg blitt skitten, så kan eg vaska meg.
Eg kan vaska meg, eg kan tørka meg,
så kan du slikka meg etterpå.

Bryllupet varte på det jamne i 3 dager.

Buste-mann og buste-kona, vart dei nygifte kalla, når dei om hausten, etter at dei hadde halde bryllup, for rundt bygda og bad om «buste» (til busetting). Dette var ei form for innsamling som var tenkt folk som lite hadde å setja bu med. Etter skikken i Bjerkreim skulle ikkje bustemannen be om noko når han kom til gards, men ha med seg eit snushorn og by på snus. Alle visste da at det var bustemann som var ute og gjekk, og dei gav han eitt eller anna som trongs når dei skulle «setje fot under eige bord». Det var nok helst korn dei fekk, men ellers kom det vel med kva det var, for «alt er bustemannen gagnleg», seier ordtaket.

Denne skikken utarta, som så mange skikker gjer, så det vart til at dei bad buste antan dei trong om det eller ei. Dette vart ei plage, og dei styrande måtte ta opp skikken, som nå hadde vorte ein uskikk, og setja forbud mot han. I Bjerkreim var denne saka framme i heradstyret i 1854, og besluttet: «Nærværende formend og representantskap skal have opsigt med bemeldte tiggere forat drage sådane til andsvar.» – Denne beslutning skulle leses opp på kyrkjebakken.

DØD OG LIKFERD

Før eit menneske vart sjukt og døyde, meinte dei gamle, at dette alltid ville verta varsla ved eitt eller annen forvarsel. Kom kattugla heim til husa, så varsla ho vondt, og fann dei ein orm på kyrkjevegen, skulle det straks verta ført lik etter denne. Låg to strå på golvet slik at dei laga ein kross, eller eit barn la seg på golvet etter eit golvbord, så tyda det vondt.

Dei hadde likskjorter og liklaken liggende ferdige, og liksom hadde dei til alle tider tørre bord liggende til å arbeide kista av. Ei likkiste skulle dei lage ferdig på ein dag.

Før liket vart vaska og lagt på likstrå, la dei salmeboka på brystet og las «Fader vår» over det. I eldre tider vart liket lagt i kista fullt påkledd, i den døde sine kyrkjeklær.

Grannene vart bedne, og dei hadde «reitla» med som i bryllup, bare mindre av alt. Når kista var attspikra på gravferdsdagen, skulle det setjas tre brennende lys på kistelokket. Dei song liket ut av garden, og på kyrkjeveg song dei gjennom kvart tun dei drog, liksom dei spela i bryllup.

Det var mange gonger svært travelt å føra lik frå dei gardane som ligg lengst frå Bjerkreimskyrkja. Vegane var ringe, og slo det inn med uvær og uføre, så kunne det røynd på. Dei bruka likbåra når et ikkje var snøføre. Ein hest gjekk framfor og en attanfor kista, så måtte karane gå ved sida og halda jamvekt. I Ørdsalen måtte dei, når vatnet var frostlagt (aldri midt på vatnet), ta over Kalrasheia, ut Austrumdalsvatnet og vidare ned gjennom bygda.

I dei gamle gravferdene bruka dei mykje øl, derav gravøl. Det gjekk av og til nokså vilt for seg på vegen til kyrkja. Det har hendt at det vart slik slåssing, at dei førte liket med seg heimatt og. Ved roing over vatna drukna folk, og i haustmørke og vind, hende det fleire ulykker.

Då dei kom fram til kyrkjegarden grov dei sjøl grava og grov over att, og mange gonger grov dei uforsvarlig grunt. Så song dei ei salme, og stod litt med hatten for ansiktet før dei reiste heim att. I eldre tid vart grava aldri stelt med. Seinere la somme ei steinhelle på grava, sette opp eit jernkors eller ei tretavle. Første gongen det var preik etter likferda heldt presten en gravferdstale over den avdøde.

I eldre tider var dei alltid redde for at den døde skulle gå heimatt. Eit par av alle råda dei bruka for å hindre dette, var at dei brente sengjabosset, og la spadene etter seg i kross på grava.

Torger Kløgetvedt f. 1926, intervju 2017:

FØDSEL

Når det var en nyfødd i grannelaget gjekk mor alltid med senjamat – og det var ei skål med sviskegraut

BRYLLUP

Bryllupet foregjekk alltid i heimen til brura. Jeg har ikke selv vært i 3-dagers bryllup. Det siste av slike som vart holdt i bygda som jeg kjenner til var for Paul og Maria Svela i 1920. Då hadde 3-dagers bryllupskikken slutta.

I 1948 vart det holdt bryllup her på garden til Ingeborg, søster min. Slik var det alltid omkring på gardene. Presten var i bryllupet, familien hadde god kontakt med ham, men dette var ikke vanlig.

Julie Øygard kokte, og bryllupet var en-dags. Det var ingen alkohol til bords – inne i stova var all bevertning – låven var rydda, der samlast de også. Jeg hadde fått en grammofon av Arne Steinsland som sørget for musikken på låven.

BEGRAVELSE

Første dødsfallet jeg husker var bestefar Torger i 1934. Liket lå i bestestova med lokket av. Unger gikk inn og ut og såg på den døde. Kista var blitt hentet i Egersund. Da kom naboer og granner med «rekla». Det var alle som en skiftet til. De hadde med seg lepsa, gome og mjølk.

Selve begravelsesdagen samlast folk i heimen. Jeg er litt usikker om de fekk mat i forvegen. Da kom presten Uhl og kirkesangeren Retsius Versland. Han hadde en kraftig stemme. Det fortelles at han var i begravelse på Eikeland, da sang han så kraftig at de kunne høre han like til Gåsland.

Presten holdt en liten andakt når liket lå i kista – når han var ferdig spikret de på lokket. Når de bar liket ut, da sang de. Kirkesangeren og presten gjekk foran og sang. Kista vart sett på langkjerre (melkekjerrer med gummihjul og fjører under) Han som gjekk først og kjørte lik-kjerra gjekk på vegen, mens resten av følget kjørte med hest, Og slik gjekk de til Bjerkreim.

Når de traff folk på vegen tok de av det de hadde på hodet og stanset opp til følget var kommet forbi. Jeg kan ikke huske at vi var inne i kyrkja, men ellers var det samme seremonien ved grava som nå. Deretter samles alle i heimen med presten, og hans kone var også med, I siden familien hadde god kontakt med prestefamilien.

Begravelsen til Elseberg Vinningland på Fjermedal 4. mai 1945:

Her var avstanden til kyrkja så kort at heile begravelsefølget gjekk til fots fra heimen.

Begravelsen til Ola Bakke i 1961:

Kista bæres ut fra heimen på Oremo

Torleif Tengesdal kjørte kista til Bjerkreim

Etter seremonien i kyrkja på veg til gravstedet

Etterpå samling på bedehuset på Bjerkreim

Foto: Paul Tengesdal

Aaland Gård, januar 2017
Paul Tengesdal